Тимъти Снайдър

КЪРВАВИ ПОЛЯ

ЕВРОПА МЕЖДУ ХИТЛЕР И СТАЛИН

ТИМЪТИ СНАЙДЪР

КЪРВАВИ ПОЛЯ

Превод от английски
АГЛИКА МАРКОВА

РИВА

Timothy Snyder
BLOODLANDS
Europa Between Hitler and Stalin

Copyright ® 2010 by Timothy Snyder
First published in the United States by Basic Books,
a member of The Perseus Books Group

© *Аглика Маркова*, превод
© *Веселин Праматаров*, художник

Издателство „Рива“

ISBN 978-954-320-509-7

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР / 7
ВЪВЕДЕНИЕ: ЕВРОПА / 9
ВЪВЕДЕНИЕ: ХИТЛЕР И СТАЛИН / 22

Първа глава
ГЛАДЪТ В СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ / 41

Втора глава
КЛАСОВ ТЕРОР / 74

Глава трета
НАЦИОНАЛЕН ТЕРОР / 100

Четвърта глава
ЕВРОПА НА МОЛОТОВ – РИБЕНТРОП / 125

Пета глава
ИКОНОМИКА НА АПОКАЛИПСИСА / 156

Шеста глава
ОКОНЧАТЕЛНОТО РЕШЕНИЕ / 184

Седма глава
ХОЛОКОСТ И ОТМЪЩЕНИЕ / 216

Осма глава
НАЦИСТКИТЕ ФАБРИКИ НА СМЪРТТА / 241

Девета глава
СЪПРОТИВА И ОГНЕНИ ЖЕРТВИ / 262

Десета глава
ЕТНИЧЕСКО ПРОЧИСТВАНЕ / 295

Единадесета глава
СТАЛИНОВИЯТ АНТИСЕМИТИЗЪМ / 318

Заключение
ЧОВЕШКАТА ПРИРОДА / 354

ЦИФРИ И ТЕРМИНИ / 383
БЛАГОДАРНОСТИ / 390
БИБЛИОГРАФИЯ / 394
БЕЛЕЖКИ / 434
ПОКАЗАЛЕЦ / 482

Настоящото издание и неговите спомоществователи

Половината от разходите по издаването на тази книга е принос на спомоществователи. Самата инициатива за превода на български език бе разпространена от Надя Данова и Красен Станчев, които събраха и помощите за нейното осъществяване с идеята да бъдат следвани традициите на спомоществователството от XIX век. Подкрепата за книгата е изцяло дело на отделни граждани, тъй като участието на организации противоречеше на замисъла. Поради това и почти никой от спомоществователите не е ползвал данъчни облекчения за дарението си и не е представител на етническите и религиозните групи, за чиито неизразими нещастия разказва Тимъти Снайдър.

Общността на спомоществователите се формира от участници в протестите срещу управлението на България от май 2013 до август 2014 г., като най-честият мотив за дарение бе да се съдейства за по-доброто познаване на тези мрачни страници от историята на XX век с надеждата те никога да не се повтарят.

Имената на спомоществователите по-долу следват реда на даренията. Някои хора предпочетоха имената им да не бъдат публикувани.

Светослав Божилов
Красен Станчев
Юлия Берберян
Ленко Ленков
Надя Данова
Иванка Цанкова
Диана Мишкова
Диана Коларова
Пламен Коларов
Даниела Колева
Десислава Гаврилова
и Иван Кръстев
Спасимир Домарадски
и Диана Гълъбова-Домарадска
Стефан Колев
Атанас Стаматов
Лъчезар Спасов
Ана и Георги Ганеви
Цветан Симеонов
Ружа и Даниел Смилови
Димитър Бечев
Бистра Ставрева
Тони Николов
Пепка Бояджиева
Божидар Олчев
Светлана Иванова
Иван Георгиев
Иван Русев
Мартин Иванов
Живка и Иван Маркови
Катерина Крушева
Борислав Дичев
Лиляна Костова
Венцеслав Панчев
Лидия Лашева
Иванка Петрова
Гергина Мермерска
Росица Градева
Антоанета Лазарова
Анна Ботева
Мариана Санова
Александра Патракова
Кристиян Филипов
Цветана Цолова
Саша Безуханова и Юри Йорданов

Надя Данова, Красен Станчев

Първа глава

ГЛАДЪТ В СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ

1933 г. е година на глад в Западния свят. Улиците на американските и европейските градове гъмжат от мъже и жени, които са загубили работата си и вече са привикнали да висят на опашки за храна. Един предприемчив млад уелски журналист, Гарет Джоунс, наблюдава как в Берлин безработни германци откликват на призивите на Адолф Хитлер. В Ню Йорк го поразява безпомощността на американския работник три години след Голямата депресия: „Видях стотици и стотици нещастници на опашка, някои от тях – облечени в дрехи, които навремето са били прилични, всички – в очакване да им връчат по два сандвича, една поничка, чаша кафе и цигара". В Москва, където Джоунс пристига през март, гладът в капиталистическите държави става повод да се празнува. Депресията сякаш предизвестява световната социалистическа революция. Сталин и котерията му възхваляват неизбежното тържество на системата, която са изградили в Съветския съюз.[1]

Но 1933 г. е година на глад и в съветските градове, особено в Съветска Украйна. В украинските градове Харков, Киев, Сталино, Днепропетровск стотици хиляди хора всеки ден чакат на опашка за самун хляб. В Харков, столицата на републиката, Джоунс наблюдава и нов тип страдание. Хората стават в два часа сутринта, за да се наредят пред магазините, които отварят чак в седем. Дневно за хляб чакат средно по 40 000 души. Всеки от опашката така отчаяно се стреми да запази реда си, че се държи за колана на човека пред себе си. Някои са толкова отмалели от глад, че не биха могли да стоят, ако не ги подпират непознатите в опашката. Чака се цял ден, понякога – два дни. Бременните и сакатите ветерани от войната са загубили правото си да купуват, без да чакат, и ако искат да ядат, трябва да се редят като останалите. Нейде в опашката ще извие жена и нейният вопъл ще отекне от началото до края на опашката, така че цялата многохилядна група ще откликне като един, с животински вой на страх.[2]

Хората в градовете на Съветска Украйна се боят да не загубят мястото си в опашката за хляб и се страхуват да не умрат от глад. Те знаят, че единствено градът им предлага надежда да се нахранят. През предходните пет години украинските градове са се разраснали бързо, поглъщайки селяни, като ги превръщат в работници и чиновници. Синовете и дъщерите на украинските селяни (наред с евреите, поляците и руснаците, населявали тези градове много по-дълго) сега зависят от храната, която купуват от магазина. Семействата им на село нямат нищо. Това е необичайно. При нормални об-

стоятелства в гладни времена градските жители се устремяват към селата. В Германия и Съединените щати фермерите почти никога не гладуват, не са гладували дори по време на Голямата депресия. В градовете и работници, и интелектуалци стигат до положението да продават ябълки или да ги крадат, но винаги някъде, било в Алтес Ланд или в Айова, съществува някоя овощна градина, някой склад, някой килер. В Украйна гражданите няма къде да отидат, не могат да потърсят помощ от селяните. Повечето разполагат с купони, които трябва да представят, ако искат да получат хляб. Шансът им за живот се осигурява от изписано с мастило картонче и те го знаят.[3]

Доказателството е пред очите им. Гладуващи селяни се навъртат около опашките и се молят за трохи. В един град петнайсетгодишно девойче с молби се добира до началото на опашката, където магазинерът го пребива до смърт. Градските домакини по опашките са принудени да гледат как селянките умират от глад по тротоарите. На отиване и на връщане от училище едно момиченце всяка сутрин вижда умиращите и всеки следобед – мъртвите. Млад комунист нарича селските деца „живи скелети". Партиен член в индустриалния град Сталино се потриса при вида на труповете на умрели от глад хора, на които се натъква пред задния вход на дома си. Двойките, които се разхождат в парка, не могат да не забележат табелите, с които се забранява мъртвите да бъдат погребвани там. На лекарите и на сестрите се забранява да лекуват (или да хранят) гладуващите, добрали се до болниците. Градската полиция отвежда гладуващите хлапета от улиците, за да не ги виждат. В градовете на Съветска Украйна полицията арестува по няколкостотин деца дневно; в началото на 1933 г. дневната квота на харковската полиция е 2000. По всяко време в харковските казарми може да се открият близо 20 000 деца, които очакват смъртта си. Те умоляват полицаите поне да им позволят да умрат на чист въздух: „Нека да умра в мир, не искам да умирам в казармите на смъртта!".[4]

В градовете на Съветска Украйна гладът е по-жесток, отколкото в който и да било град в Западния свят. През 1933 г. в Съветска Украйна умират от глад няколко десетки хиляди жители. Но преобладаващото мнозинство умрели и умиращи са селяни, именно онези, чийто труд е донесъл хляба в градовете. Украинските градове оцеляват, украинските села умират. Гражданите не може да не забелязват крайната мизерия на селяните, които, противно на традиционната логика, зарязват нивите си, за да търсят храна. Гарата в Днепропетровск е претъпкана с гладуващи селяни, прекалено слаби дори да просят. Пътувайки във влака, Гарет Джоунс се запознава с един селянин, който се бил снабдил с хляб, но полицията му го конфискувала. „Взеха ми хляба" – повтаря той непрекъснато, знаейки как ще разочарова семейството си. На гара Сталино гладуващ селянин се самоубива, като се хвърля под влака. Този град, индустриален център на Югоизточна Украйна, е основан в имперските времена от Джон Хюз, уелски индустриалец, при когото е работила майката на Гарет Джоунс. Навремето градът носи името на Хюз, сега е наречен на Сталин (днес е известен като Донецк).[5]

Сталиновият Петгодишен план, приключил през 1932 г., осъществя-

ва промишлено развитие чрез нищета на населението. Селяните, хвърлящи се под влака, са ужасяващите доказателства на този нов контраст. В цяла Съветска Украйна пътниците във влака стават неволни свидетели на страшни нещастия. Гладни селяни тръгват към градовете по железопътните линии, но припадат на релсите. В Харциск селяните, прогонвани от гарите, се обесват на дърветата край линията. Съветският писател Василий Гросман, който се връща от посещение при семейството си в родния си град Бердичев, вижда от прозореца на купето как жена проси хляб. Политическият емигрант Артур Кьостлер, който пристига в Съветския съюз, за да помага да се построи социализмът, преживява нещо подобно. Както си припомня много по-късно, някъде около гара Харков селянки „вдигаха до прозорците на вагона ужасяващи бебета с огромни клатушкащи се глави, крайници като съчки и подути остри кореми". Той посочва, че украинските деца са напомняли „спиртосани зародиши". Минават прекалено много години, преди тези мъже, днес смятани за двама от моралните свидетели на XX век, да опишат видяното от тях.[6]

Градските жители са свикнали с гледката на селяни, които разстилат стоките си по пазарите и ги продават. Но през 1933 г. селяните се отправят към познатите градски пазари не за да продават, а за да просят. Пазарите, в които вече няма нито стоки, нито купувачи, излъчват единствено дисхармонията

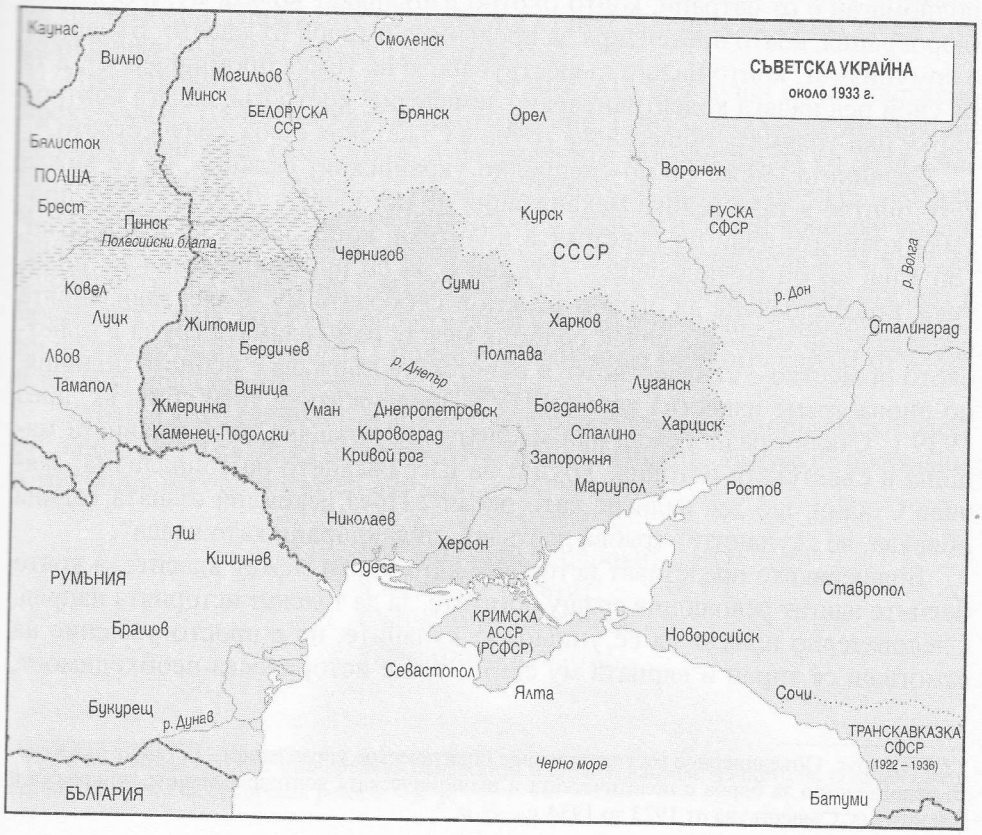

на смъртта. Рано сутрин единственият звук е лекото дишане на умиращите, свити в дрипи, които някога са били дрехи. Една пролетна сутрин, сред купчините мъртви селяни на харковския пазар, едно пеленаче суче от гръдта на майка си, чието лице е безжизнено сиво. Минувачите вече са виждали подобни гледки – не просто разхвърляни трупове, не просто мъртва майка и оцеляло бебе, но точно такава сцена: устичката, последните капчици мляко, вкочанената гръдна пъпка. Украинците вече имат и определение за това. Минавайки, те си казват тихо: „Напъпилата социалистическа пролет“.[7]

* * *

Масовият глад от 1933 г. е резултат от първия Сталинов Петгодишен план, осъществен между 1928 и 1933 г. През тези години Сталин установява контрол над върховете на Комунистическата партия, налага политиката на индустриализация и колективизация и се очертава като страховит баща на смазано население. Превърнал е пазара в план, земеделците – в роби, а просторите на Сибир и Казахстан – във верига от концентрационни лагери. Следваната от него линия унищожава хиляди чрез екзекуции, стотици хиляди – чрез изтощение, и подлага милиони на риска от гладна смърт. Той все още се тревожи, и с право, от опозицията в редовете на Комунистическата партия, но притежава невероятен политически талант; подпомаган е от сатрапи, които охотно изпълняват волята му, и оглавява бюрокрация, която претендира да предвижда и твори бъдещето. Бъдещето е комунизмът, който налага съществуването на тежка промишленост, а тя на свой ред налага колективизирано земеделие, което пък налага контрол върху най-голямата обществена група в Съветския съюз, селячеството.[8]

Селянинът, може би по-специално украинският селянин, не се вижда като винтче в тази велика механизация на историята. Дори да беше проумял крайните цели на съветската политика, което никак не е вероятно, той едва ли би ги подкрепил. Длъжен е да се противопостави на политика, предназначена да ограби земята и свободата му. Колективизацията следователно означава силен сблъсък между най-голямата група в съветското общество – селячеството, и съветската държава с нейната полиция, по онова време известна като ОГПУ*. Предвиждайки този сблъсък, през 1929 г. Сталин разпорежда най-масовото разгръщане на държавната машина в съветската история. Трудът за изграждането на социализма, заявява Сталин, ще „се надигне като океан“. През декември същата година обявява, че „кулаците“ трябва да бъдат „ликвидирани като класа“.

Болшевиките представят историята като борба между класите, в която бедните вдигат революция срещу богатите, за да тласнат историята напред. Следователно планът да се унищожат кулаците, не е просто решение на замогващ се тиран и вярната му свита; той е историческа необходимост,

---

* ОГПУ (рус. Объединенное государственное политическое управление) – орган на съветското правителство за борба с политическата и икономическата контрареволюция, шпионажа и бандитизма. Съществува от 1923 до 1934 г. – *Б. р.*

дар от ръката на строгата, но благосклонна Клио. Неприкритите нападения на органите на държавната власт срещу категория хора, които не са извършили престъпление, се подкрепят от просташка пропаганда. Един плакат с лозунг „Ще унищожим кулаците като класа!“[9] изобразява кулак под колелата на трактор, втори кулак – като маймуна, която трупа зърно, трети е показан как суче мляко направо от краве виме. Това не са хора, това са животни – ето какво внушава плакатът.[10]

На практика държавата решава кой е кулак и кой – не. На полицията е наредено да депортира заможни стопани, които биха загубили най-много от колективизацията. През януари 1930 г. Политбюро възлага на държавната полиция* да проучи селското население в целия Съветски съюз. Съответната заповед на ОГПУ от 2 февруари конкретизира мерките, необходими за „ликвидирането на кулаците като класа“. Във всяко населено място съдбата на селяните се решава от група от трима души, „тройка“. Тази тройка, съставена от представител на държавната полиция, местния партиен ръководител и пълномощник на държавата, е овластена да издава бързи и жестоки присъди (смърт, изгнание) без право на обжалване. Често препоръките се правят от местните партийни членове: „На пленумите на селсъвета – заявява един местен партиен ръководител – си създаваме кулаци както си искаме“. Макар да съществуват, законите и съдилищата в Съветския съюз са пренебрегвани в името на опростенческите решения на трима души. Присъдите на тройките стават причина да бъдат екзекутирани близо 30 000 съветски граждани.[11]

През първите четири месеца на 1930 г. 113 637 души са насилствено прокудени от Съветска Украйна като кулаци. Близо 30 000 селски хижици са опразвани една след друга, а на смаяните им обитатели се дава малко – или никакво – време, за да се подготвят за неизвестността. Хиляди мразовити товарни вагони са натъпкани с ужасѐн и болен човешки товар, запокитен към неизвестни адреси някъде в северноевропейската част на Русия, в Урал, Сибир или Казахстан. Изстрели и викове на ужас отекват в последната зора, която ще видят у дома си; с измръзнали крайници, унизени по време на пътуването, с болка и примирение селяните слизат от влака в тайгата или степите вече като роби.[12]

Украинското селячество знае за депортирането в затворнически лагери, защото то е съдбата му от средата на 20-те години. Затова се превръща в традиция неговият тъжен вопъл:

Ой, Соловки, Соловки!
Тъй дълъг е пътят!
Сърцето не изтрайва,
ужас трови душата!

* Тук и навсякъде авторът има предвид съветската милиция, наименованието на полицейските органи по време на съветския режим. – *Б. р.*

Соловки е затворнически комплекс на остров в Арктическо море. В съзнанието на украинските селяни той символизира всичко чуждо, потисническо, болезнено в изгнанието. За комунистическото ръководство на Съветския съюз Соловки е първото място, където трудът на депортираните се превръща в печалба за държавата. През 1929 г. Сталин решава да приложи модела на Соловки на територията на целия Съветски съюз и се разпорежда да се построят „специални селища" и концентрационни лагери. Концентрационните лагери са специално охранявани отграничени трудови зони, най-често зад огради. Специалните селища са нови села, построени от самите затворници, след като ги закарват в пустата степ, в ненаселената тайга. От 1,7 милиона „кулаци", депортирани в специалните селища в Сибир, Европейска Русия и Казахстан, 300 000 са украинци.[13]

Масовото депортиране на селяни с наказателна цел съвпада с масовото използване на принудителен труд за съветската икономика. През 1931 г. специалните селища и концентрационните лагери се сливат в единна система, която става известна като ГУЛАГ, Главно управление на лагерите. ГУЛАГ, което самите съветски структури наричат „система концентрационни лагери", започва съществуването си едновременно с колективизацията на земеделските стопанства и зависи от нея. В крайна сметка системата ще включи 476 лагерни комплекса. В тях ще бъдат хвърлени близо 18 милиона осъдени, от които през времето на престоя си ще загинат между 1,5 и 3 милиона. Свободният селянин е станал роб и работи на строежите на гигантски канали, в мините и във фабриките, които според Сталин щели да модернизират Съветския съюз.[14]

Сред многото видове трудова повинност на украинския селянин най-често се пада работа на Беломор, канал между Бяло море* и Балтийско море, идея фикс на Сталин. В продължение на 21 месеца близо 170 000 души копаят замръзналата почва с търнокопи и лопати, а понякога и с глинени чирепи или с голи ръце. Умират с хиляди от изтощение и болести, свършвайки живота си на дъното на сухия канал, който при завършването си през 1933 г. се оказва напълно безполезен за целите на водния транспорт. В специалните селища процентът на смъртността също е висок. Съветските власти предвиждат смъртта на 5% от затворените в специалните селища, но на практика числото достига между 10 и 15%. Жител на Архангелск, най-големия град на Бяло море, се оплаква от безсмислието на това дело: „Едно е да унищожиш кулаците икономически, но да унищожаваш децата им физически, е направо варварство". В Далечния север децата измират така масово, че „трупчетата им биват отнасяни на гробищата по три, по четири наведнъж, без ковчези". Група работници от Вологда задават въпроса дали „пътуването към революцията" трябва да минава „през труповете на тези деца".[15]

Смъртта в ГУЛАГ е жестока, но не по-жестока от онази, която скоро ще започне да върлува в селските райони на Украйна. Работниците на канала Беломор получават оскъдни дажби храна – някакви 600 грама хляб

* В Северния ледовит океан. – *Б. р.*

(около 1300 калории) на ден. Но тази дажба е по-добра от храната, достъпна по същото време в Съветска Украйна. Изпратените на принудителна работа в трудовия лагер Беломор получават два-три пъти, дори шест пъти повече, отколкото получават – ако изобщо получат нещо – селяните, останали в колхозите на Съветска Украйна през 1932 и 1933 г.[16]

През първите седмици на 1930 г. в Съветска Украйна и в целия Съветски съюз колективизацията върви със зашеметяващи темпове. Москва изпраща до столиците на съветските републики квоти за районите, в които трябва да бъде извършена колективизация, а съответните партийни ръководители обещават да ги преизпълнят. Украинското ръководство дава дума да осъществи колективизация на цялата територия на републиката за една година. След това местните партийни активисти в желанието си да направят впечатление на собствените си началници, се развихрят, като обещават да осъществят колективизацията за 9 до 12 седмици. Заплашвайки с депортиране, те насилват селяните да подпишат, че се отказват от земята си и влизат в колективните стопанства. Когато се налага, държавната полиция се намесва със сила, често смъртоносна. Двайсет и пет хиляди работници са изпратени в провинцията, за да подсилят полицейските части и да надвият селячеството. Внушено им е, че селяните са виновни за недостига на храна в градовете, и работниците се заклеват да „сварят тия кулаци на сапун“[17].

Към средата на март 1930 г. 71% от обработваемата земя в Съветския съюз поне на думи принадлежи на колективни стопанства. Това означава, че повечето селяни са се отказали от собствеността си върху стопанствата и са влезли в колхози. Официално те вече нямат право да работят земята за собствени цели. Като членове на колектива, зависят от началниците си, за да получат работа, заплащане и храна. Загубили са или губят добитъка си и зависят от машините – които обикновено липсват – в новите машинотракторни станции. Тези станции, центрове на политическия контрол над провинцията, гъмжат от партийни шефове и държавна полиция.[18]

В Съветска Украйна селяните са ужасени от загубата на земята повече, отколкото в Съветска Русия, където колективното земеделие е традиция. Цялата тяхна история е история на борба със земевладелците и по време на болшевишката революция те смятат, че са спечелили тази борба. Но в годините 1918 – 1921 болшевиките реквизират храната от селяните за целите на водената от тях гражданска война. Следователно страхът на селяните от съветската държава не е безпричинен. Те приветстват Лениновата компромисна политика от 20-те години, макар основателно да подозират, че е възможно един ден течението да се обърне. През 1930 г. колективизацията вече им се струва „второ крепостничество“, начало на ново робуване – вече не на богати земевладелци, както до неотдавна, а на Комунистическата партия. Селяните в Съветска Украйна се боят, че ще загубят трудно извоюваната си независимост, но се боят и от глада и всъщност се боят да не загубят безсмъртната си душа.[19]

Селските общности в Съветска Украйна са все още до голяма степен религиозни общества. Мнозина млади и амбициозни селяни, особено под-

мамените от официалния комунистически атеизъм, са се преселили в големите украински градове или в Москва и Ленинград. Макар Православната църква да е потискана от атеистичния комунистически режим, селяните си остават вярващи християни и мнозина схващат договора си с колхоза като пакт с дявола. Някои са убедени, че Сатаната е слязъл на земята в човешки образ като партиен активист, че колхозният регистър е дяволска книга, обричаща ги на мъчения и вечно проклятие. Новите машинотракторни станции им изглеждат като предмостия на Геена огнена. Някои от полските селяни в Украйна, които са католици, също схващат колективизацията като апокалипсис. Един поляк обяснява на сина си защо няма да влязат в колхоза: „Не желая да продам душата си на дявола". Осъзнавайки тази набожност, партийните активисти разпространяват, както те се изразяват, Първата Сталинова заповед: колхозът храни първо държавата и едва тогава – народа. Както би трябвало да знаят селяните, в библейската си форма Първата Божа заповед гласи: „Да нямаш друг Бог освен мене".[20]

Депортирането на кулаците в ГУЛАГ лишава украинските селяни от естествените им старейшини. Дори без тях селяните се опитват да спасят себе си и своите общности. Опитват се да запазят нивиците си – своите късчета автономия. Правят усилия да държат семействата си далече от държавата, която вече физически присъства чрез колхозите, чрез машинотракторните станции. Предпочитат да колят или продават добитъка си, вместо да го загубят, като го дадат на колхоза. Бащи и съпрузи изпращат дъщери и съпруги да водят битка с партийните активисти и с полицията, като смятат, че жените не биха били депортирани така лесно, както мъжете. Понякога мъже се предрешват като жени само за да имат възможност да забият мотика или лопата в тялото на някой местен комунист.[21]

Решаващо е обаче, че селяните разполагат с малко оръжие и са зле организирани. Държавата има почти пълен монопол върху огнестрелните оръжия и логистиката. Действията на селяните се регистрират от мощния апарат на държавната милиция, който може да не разбира мотивите им, но схваща общите насоки на техните действия. През 1930 г. ОГПУ регистрира почти 1 милион акта на индивидуална съпротива в Украйна. Почти половината от масовите селски бунтове в Съветския съюз избухват в Съветска Украйна. Някои украински селяни „гласуват" с краката си, упътвайки се на запад, през границата, в съседна Полша. Цели села следват примера им, понесли църковни хоругви или кръстове, а понякога просто черни флагове, привързани към пръти, и се отправят на запад към границата. Хиляди достигат Полша, където истината за глада в Съветския съюз се разпространява.[22]

Бягствата на селяни в Полша поставят Съветския съюз в неловко положение в международен план и сериозно започват да тревожат Сталин и Политбюро. Те означават, че полските власти, които по онова време се опитват да постигнат политическо помирение със собственото си украинско малцинство, са научили за курса на колективизация и нейните последици. Полските граничари търпеливо разпитват бежанците, събирайки факти за насоките и провала на колективизацията. Някои от селяните молят Полша да се намеси

и да сложи край на нещастието им. Бежанската криза дава на Полша мощно пропагандно оръжие срещу Съветския съюз. При управлението на Юзеф Пилсудски Полша и не помисля да планира нападение срещу Съветския съюз, но крои спешни планове при разпадането му по националности и предприема стъпки, предназначени да ускорят развоя на събитията. Още докато украинците бягат от Съветска Украйна, Полша изпраща шпиони в обратната посока, за да ги насърчават да се бунтуват. Техните пропагандни плакати наричат Сталин „Царя на глада", който изнася зърно, морейки собствения си народ. През март 1930 г. членовете на Политбюро изразяват опасение, че „е възможно полското правителство да се намеси".[23]

Колективизацията е генерална политика и понеже Съветският съюз е огромна държава, нестабилността по която и да било негова граница трябва да се разглежда в светлината на генералните сценарии за война.

Сталин и съветските ръководители смятат Полша за западната територия на международното капиталистическо обкръжение, а Япония – за източната. През пролетта на 1930 г. отношенията между Полша и Япония са доста добри. Сталин сякаш се тревожи най-силно от призрака на полско-японско нашествие. Съветският съюз, без преувеличение най-голямата държава в света, се простира от Европа до Тихия океан и Сталин трябва да има предвид не само европейските сили, но и японските амбиции по отношение на Азия.

Токио изгражда военната си репутация за сметка на руснаците. Япония се оформя като световна сила чрез победата над Руската империя в Руско-японската война от 1904 – 1905 г. В нея Япония слага ръка на железопътната линия, построена от руснаците, за да имат достъп до тихоокеанските пристанища. Както Сталин добре знае, и Полша, и Япония проявяват интерес към Съветска Украйна и към националния въпрос в Съветския съюз. Сталин сякаш прекалено дълбоко изживява руското унижение в Азия. Той обича песента „По хълмовете на Манджурия", в която се обещава кърваво отмъщение срещу японците.[24] Така че точно както хаосът, причинен от колективизацията в западните територии на Съветския съюз води до страхове от полска военна намеса, неразборията в източните съветски територии налива вода в японската мелница. В Съветска Централна Азия, по-специално в предимно мюсюлманския Съветски Казахстан, колективизацията дава като резултат хаос, по-голям дори от този в Съветска Украйна. Положението налага още по-драстична обществена трансформация. Хората в Казахстан не са селяни, а номади и първата стъпка на съветската модернизация е да ги накара да се заселят на едно място. Преди колективизацията изобщо да може да започне, номадските групи трябва да се превърнат в селски. Политиката на „уседналост" лишава пастирите от стадата им и следователно – от средствата им за живот. Хората възсядат камилите или конете си и пресичат границата, за да стигнат до мюсюлмански Синцзян (или Туркестан) в Китай. Това кара Сталин да предполага, че всъщност има работа с агенти на Япония, която по онова време е доминиращата чуждестранна сила във вътрешните конфликти на Китай.[25]

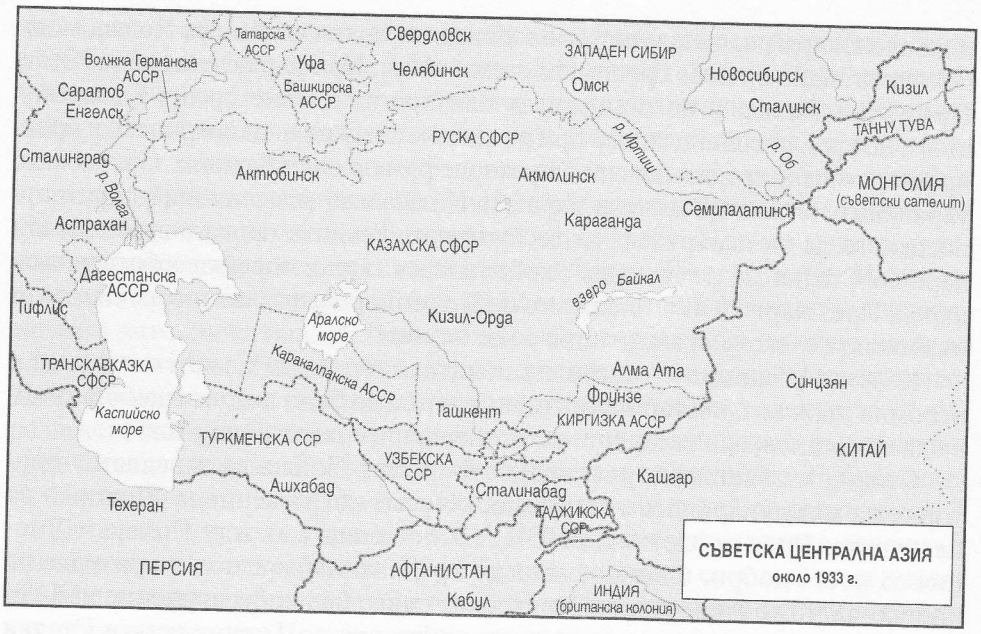

Не всичко върви по план. Колективизацията трябва да гарантира съветския ред, а вместо това дестабилизира граничните райони. В Съветска Азия, както и в Съветска Европа, от Петгодишния план се очаква да наложи социализма, но вместо това той води до огромни страдания, а държавата, от която се очаква да въздаде справедливост, използва доста традиционни мерки за сигурност. Съветските поляци се депортират от западните гранични зони, а граничните войски се подсилват навсякъде. Световната революция очевидно ще трябва да стане при затворени граници и на Сталин ще му се наложи да взема мерки за защита на онова, което той нарича „социализъм в една страна“[26].

Сталин трябва да остави настрана заниманията с външните врагове и вместо това да преосмисли вътрешнополитическите си планове. Той иска от съветските дипломати да поемат инициативата за разговори с Полша и Япония за сключване на договори за ненападение. Той се грижи частите на Червената армия по западните територии на Съветския съюз да бъдат приведени в пълна бойна готовност. И знаменателно, спира колективизацията. В статия от 2.03.1930 г. с блестящото заглавие „Главозамайване от успехите“ Сталин твърди, че проблемът с колективизацията се корени в прекаления ентусиазъм при осъществяването ѝ. Било грешка, посочва той сега, да се насилват селяните да влизат в колективните стопанства. И колективните стопанства изчезват така бързо, както са създадени. През пролетта на 1930 г. селяните в Украйна събират зимницата и сеят пролетниците, все едно, че нивите още им принадлежат. Простено им е да смятат, че са победили.[27]

Сталиновото отстъпление е тактическо.

Осигурявайки си време да помислят, Сталин и Политбюро намират по-

резултатни средства, за да подчинят селяните на държавата. На следващата година съветската политика по отношение на провинцията продължава да се прилага с много по-голяма сръчност. През 1931 г. колективизацията се извършва, защото селяните вече нямат избор. По-нископоставените кадри в украинския клон на съветската Комунистическа партия са прочистени, за да се гарантира, че онези, които работят в селата, ще са верни на задачите си и ще съзнават какво ги очаква, ако не са. Данъците на едноличните стопани са такива, че колхозът остава единственото им спасение. С постепенното си прегрупиране колективните стопанства се сдобиват с непряка власт над съседните независими земеделци. Имат право да гласуват за изземване на семената за посев от едноличните стопанства. Семето за посев, което се пази от вършитбата до сеитбата през следващата година, е основата на всяко работещо стопанство. Подборът и запазването му са основата на земеделието. През по-голямата част от човешката история консумацията на семе за посев е синоним на крайно отчаяние. Всеки стопанин, от когото колхозът е иззел семето за посев, губи възможност да живее от собствения си труд.[28]

Депортиранията се подновяват, колективизацията продължава. В края на 1930 и началото на 1931 г. от Съветска Украйна са депортирани още почти 32 127 домакинства – почти същият брой, както предишната година, по време на първата вълна депортации. Селяните знаят, че ще умрат или от изтощение в ГУЛАГ, или от глад близо до дома си и предпочитат второто. От време на време цензурата пропуска писма от приятели или роднини в изгнание. В едно от тези писма четем следния съвет: „Каквото и да става, не идвайте. Тук измираме. По-добре се скрийте, по-добре да си умрете там, но каквото и да става, не идвайте тук“. Украинските селяни, които се поддават на колективизацията, избират, както го схваща един партиен активист, „гладната смърт в дома си пред заточение в неизвестност“. Тъй като през 1931 г. колективизацията се извършва по-бавно, семейство по семейство, вместо цели села наведнъж, съпротивата е по-трудна. Вече няма внезапни нападения, които биха предизвикали отчаяна самозащита. Към края на годината новият подход успява. Близо 70% от орната земя в Съветска Украйна е колективизирана. Равнищата от март 1930 г. са отново достигнати, този път – трайно.[29]

След погрешния начален ход през 1930 г., през 1931 г. Сталин е спечелил политическата победа. Но триумфът в политиката не засяга икономиката. Със зърнените добиви става нещо. Реколтата от 1930 г. е невероятно богата. Селяните, депортирани в началото на 1930 г., вече са посели зимниците и през пролетта на тази година реколтата може да се събере от други. Месеците януари и февруари на 1930 г., когато в по-голямата част от страната колективизацията вече се е извършила на хартия, са зимен период, в който земеделците не работят. След март 1930 г., когато колективните стопанства се разпускат, селяните са имали време да приберат реколтата от пролетниците като свободни мъже и жени. През това лято времето е необикновено хубаво. Реколтата в Украйна от 1930 г. поставя стандарт, който не може да бъде постигнат през 1931 г. дори ако колективното зе-

меделие би било така резултатно, както частното – а то не е. Реколтата от 1930 г. дава повод на партията да я направи мерило за количествата, които ще бъдат иззети през 1931 г. Москва очаква от Украйна далеч повече, отколкото Украйна изобщо е в състояние да даде.[30]

Към есента на 1931 г. провалът на първата реколта от колективните стопанства е очевиден. Причините са много – лошото време, вредителите по растенията, ограничената животинска тяга, тъй като селяните са продали или заклали добитъка, производството на трактори е много по-малко от предвиденото, депортирани са най-добрите стопани, сеитбата и жътвата са опорочени от колективизацията и нежеланието на селяните, загубили земята си, да работят усилено. Украинският партиен ръководител Станислав Косиор* докладва през август 1931 г., че плановете за задължителните зърнени доставки са били нереалистични предвид ниските добиви. Лазар Каганович му казва, че истинският проблем са кражбата и укриването на зърно. Косиор, въпреки че знае истината, налага тази линия и на подчинените си.[31]

През 1931 г. повече от половината непоразена реколта е изнесена от Съветска Украйна. Много от колхозите изпълняват плана за доставките само защото предават собственото си семе за посев. На 5 декември Сталин заповядва колхозите, които не са изпълнили годишния план за доставките, да предадат и семето за посев. Той може би наистина вярва, че селяните укриват храните и че заплахата за изземване на зърното за посев ще ги подтикне да предадат каквото имат. Но по онова време те реално вече не притежават нищо. Към края на 1931 г. много селяни гладуват. Без собствена земя и неспособни да се противопоставят на насилственото изземане на храните, те просто нямат възможност да осигурят на семействата си достатъчно храна. А в началото на 1932 г. вече нямат и с какво да засеят новата реколта. През март 1932 г. ръководството на Украинската комунистическа партия иска семе за посев, но до това време сеитбата е закъсняла, което означава, че и реколтата през есента ще бъде лоша.[32]

В началото на 1932 г. хората молят за помощ. Украинските комунисти настояват партийните им началници да поискат от Сталин да се обърне към Червения кръст. Членове на колхозите се опитват да пишат до държавните и партийните власти. Едно от писмата, след няколкото параграфа официален служебен текст, приключва с отчаяното: „Дайте ни хляб! Дайте ни хляб! Дайте ни хляб!“. Членовете на Украинската компартия заобикалят Косиор и пишат пряко на Сталин, прибягвайки към гневен тон: „Как ще строим социалистическа икономика, когато всички сме обречени на гладна смърт?“[33].

Заплахата от масова гладна смърт е кристално ясна на властите на Съветска Украйна и става ясна и на Сталин. Партийните активисти и тайната полиция изпращат безброй доклади за умрели от глад. През юни 1932 г. ръководителят на партията в района на Харков пише до Косиор, че буквално във всеки окръг от района му има умрели от глад. Косиор получава писмо от член на Комсомола с дата 18.06.1932 г. с подробно описание на

* Генералният секретар на Украинската комунистическа партия. – *Б. пр.*

положението, което по всяка вероятност е било познато до втръсване на Косиор: „Колхозниците излизат на нивата и изчезват. Труповете им биват намерени след няколко дни и биват заравяни без никакво вълнение, като че ли става дума за нещо нормално. На следващия ден по всяка вероятност ще се намерят труповете на онези, които вчера са копали гробове за другите". На същия този ден, 18.06.1932 г., самият Сталин признава в частен разговор, че в Съветска Украйна има „глад". Предишния ден ръководството на Украинската комунистическа партия е поискало помощ с храни. Сталин не разрешава тази помощ. Отговорът му е, че цялото зърно в Съветска Украйна трябва да бъде събрано според плана. Двамата с Каганович са единодушни, че „е наложително да се изнася незабавно и непрекъснато".[34]

Сталин великолепно знае, включително и от лични наблюдения, какво ще последва. Знае, че при съветското управление гладът е възможен. Гладът опустошава Русия и Украйна и по време на гражданските войни, и след тях. Съчетанието от лоша реколта и изземване на добивите обрича на глад стотици хиляди селяни в Украйна, особено през 1921 г. Липсата на храна е първостепенна причина Ленин да сключи компромиса си със селяните. Сталин добре познава този процес, в който и той играе роля. Ясно е също, че и политиката на колективизация на самия Сталин може да доведе до масов глад. Към лятото на 1932 г., Сталин вече знае, че повече от 1 милион души в Съветски Казахстан са загинали от глад. Обвинява местния партиен ръководител Филип Голощьокин, но не може да не е разбирал и някои от структурните причини.[35]

Майстор на личното в политиката, Сталин представя глада в Украйна като личен въпрос. Първият му подтик и трайна тенденция е да представи гладомора сред украинското селячество като предателско дело на членовете на Украинската комунистическа партия. Той не може да позволи да бъде обвинявана собствената му политика на колективизация. Проблемът в осъществяването на тази политика следователно трябва да се търси у местните ръководители, навсякъде другаде, но не и в самата концепция. Прокарвайки промените през първата половина на 1932 г., той съзира проблем не в страданията на своя народ, а по-скоро във възможността да се помрачи самата идея за политика на колективизация. Гладуващите украински селяни, оплаква се той, напускат родната си република и деморализират останалите съветски граждани със своето „хленчене".[36]

Твърде перверзно, но през пролетта и лятото на 1932 г. Сталин изглежда убеден, че ако бъде отричана, гладната смърт по някакъв начин ще изчезне. Може би смята, че Украйна и без това е пренаселена и че смъртта на няколкостотин хиляди души в крайна сметка няма да има значение. Въпреки предвижданията за лоша реколта той държи местните украински власти да изпълнят плановете за зърнените доставки. Местните партийни функционери се озовават между Сталиновия червен чук и Онази с косата. Проблемите, на които се натъкват, са обективни и нерешими чрез идеология или реторика: липсата на семе за посев, късната сеитба, лошото време, машините, недостатъчни да заменят животните, хаосът, последвал окон-

чателния скок към колективизацията в края на 1931 г., и гладните селяни, които не са в състояние да работят.[37]

Една украинска детска песничка описва света, какъвто го виждат местните партийни активисти в украинската провинция, много по-убедително от неумолимите заповеди и пропагандата, пристигащи от Москва:

Бащице Сталин, погледни
какво блаженство е колективизацията на стопанствата:
хижата – в развалини, хамбарите – изгребани,
конете – изпосталели кранти.
Над хижата – сърп и чук,
в хижата – глад и смърт.
Крави не останаха, свинете ги няма,
само твоят портрет на стената.
Мама и татко са в колхоза,
горкото детенце плаче само,
ходи и търси хляб и мас,
но няма, партията ги е взела.
Не търси доброта и милост:
бащата собственото си дете изяде.
Партийният бие и тъпче
и ни изпраща в сибирски лагер.[38]

Местните партийни активисти са заобиколени от смърт, над тях има само забрани. Гладната смърт е жесток факт, който е безразличен към думи и формули, депортиране и разстрели. След определена граница гладуващият селянин вече не може да произвежда и никаква вярност към идеологията или лично обвързване не може да промени това положение. Но изкачвайки се нагоре по инстанциите, тази истина постепенно губи силата си. Реалистичните доклади отдолу се натъкват на политическия натиск отгоре на пленума на Централния комитет на Украинската комунистическа партия от 6 до 9 юли 1932 г. в Харков. Украинските делегати докладват, че е невъзможно да се изпълнят годишните планове за зърнените доставки. Затварят им устата Лазар Каганович и Вячеслав Молотов, членове на Политбюро и Сталинови емисари от Москва. Сталин им е наредил да смажат „украинските вредители“.[39]

Молотов и Каганович са верни Сталинови съюзници, които заедно с него управляват Политбюро и следователно – и Съветския съюз. Сталин още не е станал абсолютен диктатор и Политбюро все още принципно представлява нещо като колективна диктатура. Въпреки това двамата, за разлика от предишните му съюзници в Политбюро, са му безрезервно верни. Сталин непрестанно ги манипулира, въпреки че всъщност не е необходимо. Те служат на революцията, като служат на него, и не правят особена разлика между двете. Каганович вече е нарекъл Сталин „бащицата“. През юли 1932 г. в Харков те казват на украинските другари, че приказките им за

гладомор са само извинение за мързела на селяните, които не желаят да работят, и на активистите, които не желаят да ги поставят на мястото им и да изземат зърното.[40]

По това време Сталин заминава на почивка, като пътува с влак, добре зареден с деликатеси, от Москва през гладуваща Украйна до красивия черноморски курорт Сочи. Двамата с Каганович си пишат, повтаряйки общото си мнение, според което гладът е заговор, насочен лично срещу тях. Сталин сръчно успява да извърти нещата така, че да проличи как селяните – а не той – използват глада като оръжие. Каганович успокоява Сталин, че приказките за украинците като „невинни жертви" са просто „гнило прикритие" на действията на Украинската комунистическа партия. Сталин дава израз на опасенията си, че „бихме могли да загубим Украйна". Украйна, подчертава той, трябва да се превърне в „крепост". Двамата се споразумяват, че единственият разумен подход е да се придържат стриктно към политиката на задължителните зърнени доставки и пшеницата да се изнася колкото е възможно по-бързо. До този момент Сталин сигурно вече е схванал, поне така, както му изнася, връзката между глада и нелоялността на украинските комунисти: гладът е резултат от саботаж, саботьорите са местните партийни активисти, прикривани от предателите – високопоставени партийни функционери, всички до един – в служба на полския шпионаж.[41]

През 1931 г. Сталин може би наистина е тълкувал политиката на Полша и Япония като заплаха за Съветския съюз. Годината 1930 бележи връх в полския шпионаж в СССР. Полша тайно организира украинска армия на своя собствена територия и обучава десетки украинци и поляци за специални мисии в Съветския съюз. Действията на Япония са още по-плашещи. През 1931 г. съветската страна прехваща нота на японския посланик в Москва, в която се препоръчва подготовка за нападение, целящо да завоюва Сибир. Същата година Япония е нахлула в Манджурия, регион в Североизточен Китай с дълга граница със Съветски Сибир.[42]

През есента на 1931 г., според доклад на съветското разузнаване, Полша и Япония подписват тайно споразумение за общо нападение срещу Съветския съюз. Това всъщност не е вярно и доколкото съществува, полско-японският съюз е пресечен още в зародиш от гъвкавата съветска външна политика. Япония отхвърля идеята да води преговори с Москва за пакт за ненападение. Полша обаче се съгласява. Съветският съюз иска договор с Полша, за да може мирно да следва политиката си на икономически преобразувания. Полша и без това няма намерение да започва война, а и в момента минава през икономическа депресия. Нейната аграрна икономическа система, останала в голямата си част нереформирана, не е в състояние да поддържа увеличени военни разходи в момент на икономически колапс. Съветският военен бюджет от много години насам е далеч по-голям от този на Полша. През януари 1932 г. съветско-полското споразумение е парафирано.[43]

През 1932 и 1933 г. Полша не би и могла да представлява сериозна заплаха. Полските сухопътни войски са засегнати от огромни бюджетни

съкращения. Съветските полиция и граничари са заловили голям брой полски шпиони. Полските агенти не са попречили на колективизацията по време на хаоса от 1930 г. и са се оказали безпомощни в опитите си да разбунят гладуващото население през 1932 г. Опитали са се и са се провалили. Дори най-разпалените привърженици на агресивната политика в Полша схващат, че лятото на 1932 г. е период на умиротворение. Ако Съветският съюз обещава мир, най-добре е да не се предприемат никакви провокационни действия. Полските дипломати и шпиони са станали свидетели на глада, знаят, че канибализмът се е превърнал в „нещо като навик" и че жителите на цели села са „измрели до един". Но те нямат нищо общо с произхода на глада и не са в състояние да помогнат на жертвите. Полша не съобщава на света какво знаят за глада нейните дипломати. През февруари 1932 г. например до полското консулство в Харков достига анонимно писмо, в което поляците се умоляват да съобщят на света за глада в Украйна. Но в този момент договорът за ненападение със Съветския съюз е парафиран и Варшава не може да направи подобна стъпка.[44]

Сталин вече си е извоював много по-голямо пространство за маневри по западните си граници, отколкото е имал през 1930 г. Полша е приела статуквото, подписвайки договора за ненападение през юли 1932 г., и по този начин украинските селяни са оставени на Сталиновата милост. С педантичен ентусиазъм през август, все още във ваканция, Сталин лансира сред най-близките си сътрудници теорията, че колективизацията има само един недостатък – липсва ѝ правилната правна основа. Социализмът, твърди той, точно както и капитализмът, има нужда от законодателство, което да защитава собствеността. Държавата ще укрепне, ако цялата земеделска продукция бъде обявена за държавно имущество, всяко неразрешено запасяване с храна – за кражба, и ако всяка такава кражба бъде наказвана с незабавна екзекуция. По този начин гладуващият селянин ще може да бъде разстрелян в момента, в който вземе дори картофена обелка от лехата, която до неотдавна е била негова собственост. Сталин сигурно е вярвал, че това би дало резултат. Резултатът, естествено, е лишаване от каквато и да било правна защита, която селяните биха могли да получат срещу необузданото насилие от страна на победилата държава. Самото притежание на храна по презумпция е доказателство за престъпление. Законът влиза в сила на 7.08.1932 г.[45]

Съветските съдии обикновено не прилагат буквата на закона, но партийният и държавният апарат добре схващат духа му. Често най-ентусиазирано прилагат този закон младите хора, образовани в новите съветски училища, които вярват на обещанията на новата система. На членовете на официалната младежка организация* е внушено, че тяхната „главна задача" е „борбата срещу кражбите и укриването на зърно, както и срещу кулашкия саботаж". На младото поколение в градовете комунизмът е предложил со-

* Става дума за ВЛКСМ (рус. Всесоюзный Ленинский Коммунистический Союз Молодежи) – официално наименование на съветската младежка комунистическа организация. – *Б. р.*

циални придобивки, то вече е загърбило стария свят, демонизиран от комунистическата пропаганда. Комунистическата партия в Съветска Украйна, макар с непропорционално много руснаци и евреи в редовете си, сега вече включва и много млади украинци, които са убедени, че провинцията гъмжи от реакционери, и възторжено участват в кампаниите срещу селяните.[46]

В нивите се изграждат наблюдателници, от които се бди селяните да не вземат нещо за себе си. Само в Одески район се построяват повече от 700 наблюдателници. От къща на къща минават бригади – от чиито членове близо 5000 са в редовете на младежката организация, и изземват всичко, до което се доберат. По спомена на един селянин активистите носят „дълги метални прътъ, с които търсеха в конюшните, оборите, кочините, печките. Търсеха навсякъде, вземаха всичко, до последното зрънце". Бригадите връхлитат селата „като чума", с викове: „Селяко, къде е зърното? Признай!", вземат всичко, което дори наподобява храна, включително врящата на печката вечеря, която самите те изяждат".[47]

Подобно на нашественическа армия партийните активисти живеят от онова, което могат да задигнат от земята, тъпчейки се до насита, и резултатите от действията им и ревността, с която ги предприемат, са нещастия и смърт. Може би от чувство на вина, може би от усещане за превъзходство те унижават селяните по всякакъв начин. Пикаят в буретата с туршия; за да си доставят удоволствие, заповядват на гладните селяни да се боксират, да пълзят по земята, да лаят като кучета или ги заставят да коленичат в прахта и да се молят. Жените, заловени да крадат в колхоза, биват разсъбличани, бити и разкарвани из селото голи. В едно село членовете на отряда се напиват в селска къща и един по един изнасилват дъщерята на стопанина. Жените, живеещи сами, биват редовно изнасилвани нощем под предлог, че отрядът идва да конфискува зърното, и след като телата им бъдат насилени, храната им се отнема. Налице е тържество на Сталиновото законодателство и Сталиновата държава.[48]

Но там, където няма храна, насилията и декретите не могат да я произведат. Естествено е селяните да крият храна, а гладните – да крадат храна. Проблемът на украинската провинция обаче са не кражбата и измамата – те би могло да се предотвратят, като се прибегне до същото насилие. Проблемът са гладът и смъртта. Заплануваните зърнени доставки не са изпълнени, тъй като колективизацията се е провалила, реколтата от есента на 1932 г. е лоша, а набелязаните цели са прекалено високи. Сталин изпраща Молотов в Украйна, за да насърчи другарите да продължават „битката за зърното". Но ентусиазмът на Сталиновите слуги е безсилен да промени станалото. Дори Молотов е принуден да отправи на 30 октомври препоръка плановите доставки от Украйна да бъдат „понамалени". Сталин приема препоръката, но много скоро се връща на старата си заповед, и то още по-категорично. До ноември 1932 г. е изпълнена едва една трета от животинската квота.[49]

На фона на достигащите до Кремъл съобщения за провалилите се пла-

нове за зърнени доставки идва самоубийството на Сталиновата съпруга*. Тя избира да сложи край на живота си с изстрел в сърцето на 7.11.1932 г., петнайсетата годишнина от Октомврийската революция. Какво точно означава това за Сталин, вече никога няма да стане ясно, но изглежда, че изпада в шок. Заплашва, че ще се самоубие и той. На Каганович, който вижда един силно променен Сталин, му се налага да произнесе слово на погребението.[50]

На следващия ден Сталин се захваща с проблема за глада с удвоена отмъстителност. Стоварва вината за проблемите в Украйна върху украинските другари и селяни. Две телеграми на Политбюро, изпратени на 8.11.1932 г., отразяват господстващото настроение – едноличните и колективизираните стопани в Съветска Украйна, които не изпълнят плана за доставките, няма да получат продукти от никоя друга област на икономиката. В Украйна е създадена нарочна тройка, чиято задача е да хвърля в затвора и да екзекутира по бързата процедура онези партийни активисти и селяни, които уж са виновни за саботажа. Същия месец са арестувани 1623 колхозни ръководители. Подновена е и депортацията от Украйна: до края на годината са откарани още 30 400 души. Активистите обясняват на селяните: „Отваряй или разбиваме вратата. Ние вземаме каквото притежаваш, ти загиваш в лагер“.[51]

Тълкувайки катастрофата с колективизацията, през последните седмици на 1932 г. Сталин постига нови висоти в идеологическото си дръзновение. Оказва се, че гладът в Украйна, признат от него още преди да стане крайно жесток, бил „басня“, клеветнически слух, разпространяван от враговете. Сталин вече е разработил интересна нова теория – съпротивата срещу социализма се засилва с умножаването на успехите, тъй като във все по-голямото си отчаяние враговете на социализма се опълчват срещу окончателното си поражение. По този начин всеки проблем в Съветския съюз може да бъде дефиниран като пример за вражеско действие, а вражеските действия може да бъдат определяни като доказателство за напредък.[52]

Съпротивата срещу политиката му в Съветска Украйна, твърди Сталин, е нещо специално, невидимо за несхватливия наблюдател. Опозицията вече не действа открито, защото враговете на социализма са „притихнали“ и дори се правят на „светци“. „Днешните кулаци – обяснява той – са мили хора, любезни, едва ли не светци“. Хората, които на вид са невинни, трябва да се разглеждат като виновни. Селянинът, бавно умиращ от глад е – независимо от вида си – саботьор, който работи за капиталистическите сили в кампанията им за дискредитация на Съветския съюз. Гладът означава съпротива, а съпротивата е признак, че победата на социализма е близко. Това не са просто Сталинови размишления в Москва; това е идеологическата линия, налагана от Молотов и Каганович по време на обиколката им в районите, белязани в края на 1932 г. с масови смъртни случаи[53].

Лично Сталин не е бил свидетел как убива гладът, тълкуван от него по

* Надежда Сергеевна Алилуева (1901 – 1932), втората съпруга на Й. В. Сталин. – *Б. р.*

този начин, но другарите в Съветска Украйна са свидетели и се опитват да примирят Сталиновата идеологическа линия с очевидното. Насилствено заставени да представят издутите от глад кореми като политическа опозиция, те излизат със следното невероятно измъчено заключение – саботьорите мразят социализма толкова, че съзнателно оставят семействата си да умират. Следователно сгърчените трупове на синове и дъщери, на бащи и майки не са нищо повече от фасада, зад която враговете кроят унищожението на социализма. Дори самите гладуващи понякога биват представяни като вражески пропагандатори, съзнателно планиращи да подкопават социалистическите устои. На младите украински комунисти в градовете им се внушава, че гладуващите са врагове на народа, „рискуващи живота си, за да вгорчат нашия оптимизъм“.[54]

Украинците в Полша събират пари, за да даряват храна, но им се казва, че съветското правителство категорично отхвърля каквато и да било помощ. Украинските комунисти, които апелират за помощ от чужбина – помощ, приемана от съветските власти в началото на 20-те години, по време на предишния глад, сега изобщо не биват чути. По политически причини Сталин не желае да приема помощ от външния свят. Може би смята, че ако остане начело на партията, не е нормално да признае, че първата му сериозна политическа крачка е довела до глад. А би могъл да спаси живота на милиони и без да привлича вниманието на останалия свят към Съветския съюз. Би могъл да прекрати износа на храни за няколко месеца, да отвори зърнения резерв – 3 милиона тона, или просто да разреши на селяните достъп до местните зърнени запаси. Дори в края на ноември 1932 г. такава проста мярка би могла да отмени смъртната присъда ако не вече на милиони, поне на няколкостотин хиляди души. Но Сталин не предприема нито една от тези стъпки.[55]

В последните седмици на 1932 г., без да е застрашен от външна заплаха за сигурността, без вътрешни предизвикателства и без каквото и да било основание освен желанието си да докаже неизбежността на своето управление, Сталин избира да убие милиони хора в Съветска Украйна. Той заема позиция на чиста злоба, сменя гледната точка, при което украинският селянин се превръща в агресор, а той, Сталин – в жертва. Гладът е форма на агресия: за Каганович – в класовата борба, за Сталин – в украинските национални стремежи, и единственото оръжие срещу тази агресия е гладоморът. Сталин е сякаш решен да покаже господството си над украинското селячество и сякаш се наслаждава на дълбочината на страданието, което изисква подобно положение. Амартя Сен* твърди, че гладът е „функция на установения ред на нещата, а не на липсата на храна“.[56] Не недостигът на храна, а разпределението на храната убива милионите в Съветска Украйна и именно Сталин е този, който си присвоява правото да ги убие.[57]

---

* Амартя Кумар Сен (р. 1933) – индийски икономист, известен с работата си върху глада, теорията за човешкото развитие, икономиката на благосъстоянието и скритите механизми на бедността. Носител на Нобелова награда за икономика (1998). – *Б. пр.*

Макар колективизацията да е катастрофа за целия Съветски съюз, доказателствата за ясно предумишлено масово убийство в мащаб милиони са най-очевидни в Съветска Украйна. Колективизацията масово използва за свой инструмент екзекуции и депортиране навсякъде в Съветския съюз, а селяните и номадските народности, които съставят огромната част от принудително въдворените в ГУЛАГ, са доведени от всички съветски републики. През 1932 г. гладът засяга Съветска Русия точно толкова, колкото и Съветска Украйна. Въпреки това политическата брадва над Съветска Украйна има специално предназначение и е смъртоносна. В края на 1932 или в началото на 1933 г. към Съветска Украйна се прилагат само няколко, но съществени политики, всяка от които може да напомня безвредна административна мярка и безусловно е представяна като такава навремето. Но всяка от тях е предназначена да убива.

1. На 18.11.1932 г. от селяните в Украйна се изисква да върнат зърнения аванс, спечелен предварително благодарение на изпълнените зърнени доставки. Това означава, че няколкото района, в които добивите са били добри, са лишени от изработения от тях излишък, колкото и малък да е бил той. В тези райони вилнеят партийните бригади и държавната полиция, тършуващи трескаво за всякаква храна, до която могат да се докопат. Тъй като не са им били връчени разписки за предаденото от тях зърно, сега селяните понасят безкрайни претърсвания и унижения. Украинското партийно ръководство се опитва да запази поне зърното за посев, но безуспешно.[58]

2. Два дни по-късно, на 20.11.1932 г., се въвежда „данък месо". Селяните, които не са успели да изпълнят зърнените доставки, се облагат със специален данък, който трябва да се изплати в месо. Селяните, които все още притежават добитък, сега са принудени да го предадат на държавата. Дотогава говедата и свинете са последното спасение от гладната смърт. Както си спомня една селянка: „който притежаваше крава, не гладуваше". Кравата дава мляко и в краен случай може да бъде заклана. Селска девойка си спомня как на семейството са отнели единственото прасе, а след това – и единствената крава. Докато отвеждали кравата, девойката се държала за рогата ѝ. Случаят може би говори за привързаността на селските девойчета към домашния добитък. Но говори и за отчаяние. Дори след като са платили данък месо, селяните продължават да дължат първоначалните зърнени доставки. Щом не са могли да ги предадат при заплахата да загубят добитъка си, не са могли, естествено, да го сторят и след реквизирането на домашните животни. И са умирали от глад.[59]

3. Осем дни по-късно, на 28.11.1932 г., съветските власти въвеждат „черен списък". Според новото разпореждане колхозите, които не са успели да изпълнят квотата на зърнените доставки, са длъжни незабавно да предадат в петнайсеткратен размер количеството зърно, което при нормални обстоятелства се дължи за целия месец. На практика това отново означава нахлуване на орди партийни активисти и милиция, които имат и мисията, и законното право да изземат всичко. Никое село не е в състояние да преда-

де увеличената квота, следователно цели общности губят всичката храна, която притежават. Попадналите в черния списък общности губят и правото си да търгуват, както и да получават доставки на каквото и да било от останалите райони на страната. Отнема им се храната, отнема им се абсолютно всичко, откъдето и да е доставено. Зоните в Съветска Украйна, попаднали в черния списък и определяни чак от Москва, стават зони на смъртта.[60]

4. На 5.12.1932 г. подбраният лично от Сталин Всеволод Балицки е назначен за началник на Държавна сигурност в Украйна и представя обосновката, която позволява на украинските партийни функционери, тероризиращи републиката, да изземват зърното. Той разговаря лично със Сталин в Москва на 15 и на 24 ноември. Според Балицки гладът в Украйна трябва да се разбира като резултат от заговор на украинските националисти, особено на свързаните със забягналите в Полша. Следователно всеки, който не е изпълнил дълга си към доставките, е предател спрямо държавата.[61]

Но тази политическа линия има и по-дълбоки последици. Връзката на украинския национализъм с глада в Украйна позволява да се накажат участниците в първите стадии на съветската политика в подкрепа на украинската нация. Сталин е на мнение, че националният въпрос по същество е селски въпрос, и отменяйки резултатите от Лениновия компромис със селяните, всъщност отменя и Лениновата постановка за национален компромис. На 14 декември Москва дава разрешение местните украински комунисти да бъдат депортирани в концентрационни лагери с довода, че са опорочили съветската политика с цел разпространение на украинския национализъм и по този начин са позволили на националистите да саботират зърнените доставки. След това Балицки започва да си приписва разобличаването на „Украинска военна организация“ и на полски бунтовнически групировки. През януари 1933 г. той ще докладва, че е разкрил повече от 1000 нелегални организации, а през февруари ще обяви разкриване на планове на полски и украински националисти да съборят съветската власт в Украйна.[62]

Обосновките може да са изфабрикувани, но политиката дава резултати. Полша изтегля агентите си от Украйна и се отказва от надеждите си да използва катастрофалната колективизация. Полското правителство, в опит да съблюдава съветско-полския пакт за ненападение, подписан през юли 1932 г., отказва дори да привлече вниманието на международната общественост към задълбочаващия се глад в Съветския съюз. Но политиката на Балицки, макар да напомня бълнуване на безумец, принуждава местните власти да се подчинят безпрекословно на политиката на Москва. Масовите арести и депортирания, извършвани по негово разпореждане, изпращат ясно послание: всеки, който защитава селяните, ще бъде заклеймен като враг. В тези решаващи седмици в края на декември, когато броят на загиналите в Съветска Украйна нараства на стотици хиляди, украинските активисти и администратори са наясно, че не бива да се съпротивляват на партийната линия. Ако не извършат изземванията собственоръчно, в най-добрия случай ще се озоват в ГУЛАГ.[63]

5. На 21.12.1932 г. Сталин (чрез Каганович) утвърждава годишната

квота за доставките на зърно от Съветска Украйна, която трябва да бъде изпълнена към януари 1933 г. На 27 ноември съветското Политбюро е отредило за Украйна доставка в размер на една трета от квотата, определена за целия Съветски съюз. Сега, след гибелта на стотиците хиляди, умрели от глад, Сталин изпраща Каганович да размаха бича над украинското партийно ръководство в Харков. Веднага след пристигането на Каганович, вечерта на 20 декември, украинското Политбюро бива задължено да свика заседание. Заседанието продължава до 4 часа сутринта на следващия ден и решава, че доставките трябва да бъдат изпълнени, както са зададени. Това означава смъртна присъда за близо 3 милиона души. Както е ясно на всеки, присъстващ в стаята в онези ранни сутрешни часове, зърното не може да бъде събрано без ужасяващи последици за вече гладуващото население. Простичката стъпка – опростяване за три месеца на задължението да се изпълнят доставките – не би навредила на съветската икономика и би спасила живота на повечето от тези 3 милиона души. Но Сталин и Каганович настояват да стане точно обратното. Както се изразява Каганович, държавата ще се бори „яростно“ за изпълнението на плана.[64]

Изпълнил мисията си в Харков, Каганович продължава пътуването си през Съветска Украйна, като настоява за „стопроцентово“ изпълнение на плана и пътьом раздава присъди на местните представители и разпорежда да се депортират цели семейства. Връща се в Харков на 29.12.1932 г., за да напомни на украинските партийни ръководители, че и зърното за посев трябва да бъде иззето.[65]

6. През първите седмици на 1933 г., когато гладът вилнее в цяла Украйна, Сталин затваря границите на републиката, за да не могат селяните да бягат; затваря и градовете, за да не могат селяните да просят. От 14.01.1933 г., ако искат да живеят в градовете законно, съветските граждани са длъжни да носят лични паспорти. На селяните паспорти не се дават. На 22.01.1933 г. Балицки предупреждава Москва, че украинските селяни бягат от републиката, и Сталин и Молотов нареждат държавната милиция да осуетява тези бягства. На следващия ден се забранява да се продават на селяни жп билети за далечни дестинации. Основанието, което дава Сталин, е че бегълците от селата всъщност не просят хляб, а участват в „контрареволюционен заговор“, защото служат като жива пропаганда на Полша и другите капиталистически държави, които се стремят да дискредитират колхозите. Към края на февруари 1933 г. около 190 000 селяни са заловени и изпратени обратно в родните си села, за да умрат от глад там.[66]

Сталин превръща Украйна в своя крепост, но тая крепост напомня гигантски лагер на гладната смърт, с наблюдателници, затворени граници, безсмислен и мъчителен труд и продължителна, предсказуема смърт.

7. Дори след като годишната квота за доставките за 1932 г. се изпълнява в края на януари 1933 г., изземването на зърното продължава. То се влачи до февруари и март, тъй като партийните членове вече търсят зърно за пролетната сеитба. В края на декември 1932 г. Сталин е одобрил предложението на Каганович да се изземе зърното за посев и по този начин

да се изпълни годишният план за доставките. Това оставя колхозите без зърно за есенната сеитба. Зърното за пролетната сеитба би могло да се отдели от вече натоварените за износ вагони или от трите милиона тона, които Съветският съюз пази като резерв. Вместо това то се изземва от все още съществуващите незначителни селски запаси. Много често то представлява последното късче храна, нужно, за да запази живота на селяните до пролетната реколта. През този месец в селата на Съветска Украйна са арестувани 37 392 души, много от които по всяка вероятност са се опитвали да спасят семействата си от глад.[67]

Това окончателно изземване е смъртна присъда, макар онези, които я изпълняват, много често да са убедени, че постъпват правилно. Един активист си спомня как през онази пролет е видял „хора да умират от глад. Видях жени и деца с издути кореми да посиняват, все още дишащи, но с празен, безжизнен поглед". И въпреки това „виждах всичко, но не се побърках, нито се самоубих". Бил изпълнен с вяра: „Както и преди, вярвах, защото исках да вярвам". Други активисти несъмнено са били по-малко лоялни и по-страхливи. През предишната година чистките обхващат всички нива в Украинската комунистическа партия; през януари 1933 г. Сталин изпраща собствените си хора да упражняват контрол по върховете. Тези комунисти, които вече не изразяват своята вяра, образуват „стена от мълчание", обричаща оградените. Те са се научили, че да се съпротивляваш, означава да бъдеш очистен, а да бъдеш очистен, означава да споделиш съдбата на онези, чиято смърт в момента причиняваш.[68]

В началото на 1933 г. активистите на Комунистическата партия в Съветска Украйна, събрали зърното, оставят след себе си мъртвило. Провинцията има собствен оркестър, който свири по-тихо и по-бавно от градския, но е също толкова предсказуем и успокоителен за онези, които са отраснали с него. Сега обаче украинската провинция е занемяла.

Селяните са изклали добитъка си (или държавата им го е отнела), заклали са кокошките си, убили са котките и кучетата си. Ловувайки птици, те са ги прогонили. Забягнали са и хората – онези, които са имали късмет. Далеч по-вероятно е повечето да са загинали, а малцината оцелели са твърде изнемощели, за да се обадят. Изолирани за вниманието на света от държавата, която контролира печата и движението на чуждестранните журналисти, изхвърлени от икономиката чрез крайна бедност и погрешно планиране, отрязани от останалата част на страната чрез разпореждания и полицейски кордони, хората умират самотни, семействата умират самотни, цели села умират самотни. Две десетилетия по-късно Хана Аренд, политически философ, ще представи глада в Украйна като събитие от изключително значение за създаването на съвременното „атомизирано" общество, отчуждението на всички от всичко.[69]

Гладът води не до бунт, а до липса на всякакъв морал; оттам – до престъпност, до безразличие, до лудост, до парализа и най-накрая – до смърт. С месеци селяните изтърпяват неописуеми страдания: неописуеми поради дълготрайността им и болката, но и защото хората са твърде слаби, твър-

де бедни и твърде неграмотни, за да създадат хроника на произтичащото. Оцелелите обаче не са забравили. Както си припомня един от тях, независимо от действията си селяните „продължаваха да умират, да умират, да умират". Смъртта е бавна, унизителна, повсеместна, всеобща. Да умреш от глад с нещо като достойнство, е постижение, подвластно на далеч не всички. Петро Велдий проявява невероятна сила – в деня, в който очаква да умре, той се влачи през селото. Питат го накъде отива – към гробището, за да се погребе. Не желае непознати да дойдат и да повлекат трупа му към някоя яма. Той е изкопал собствения си гроб, но докато стигне до гробището, гробът му вече е запълнен от трупа на някого другиго. Петро си изкопава нов гроб, ляга и чака.[70]

Твърде малко са външните хора, които стават свидетели и успяват да запишат ставащото през тези изпълнени с неописуем ужас месеци. Журналистът Гарет Джоунс, който заминава за Москва на собствени разноски и нарушава забраната да се пътува до Украйна, се качва на влака за Харков на 7.03.1933 г. Слиза на някаква случайна гаричка и се отправя направо през нивите с раница, натъпкана с храна. Онова, което вижда, е „глад в колосални мащаби". Където и да отиде, чува все тия две фрази: „Всички са подути от глад" и „Чакаме смъртта си". Той спи на мръсни подове с гладуващите деца и разбира истината. Веднъж, след като е раздал храната си, едно момиченце възкликва: „Сега, като ядох такива прекрасни неща, ще умра щастлива!".[71]

Същата пролет през Съветска Украйна пътува Мария Ловинска, която придружава съпруга си, опитващ се да продава произведенията си. Селата, които са им познати от предишни пътувания, сега са пусти. Дълбоката тишина ги плаши. Ако случайно чуят някой петел да кукурига, радостта им е толкова бурна, че ги стряска. Украинският музикант Йосип Панасенко е изпратен от централните власти заедно със своята трупа изпълнители на бандура, да носи култура на гладуващите селяни. Държавата е отнела на тези селяни и последното късче хляб, но ги подчинява на гротескната идея да облагороди ума и да повдигне духа на умиращите. Музикантите минават от едно в друго напълно запустели села. Най-сетне се натъкват на хора – две жени, мъртви в едно легло, два мъжки крака, подаващи се от една печка, и една старица, напълно луда, ровеща пръстта с нокти. Една вечер партийният отговорник Виктор Кравченко влиза в едно село, за да помага при събирането на реколтата. На следващия ден открива на пазара 17 трупа. Подобни сцени изпъстрят селата в цяла Съветска Украйна, където през тази пролет на 1933 г. на ден умират повече от 10 000 души.[72]

Украинците, избрали да не се противопоставят на колхозите, вярват, че поне са избегнали депортирането. Сега обаче и те подлежат на депортиране, тъй като колхозите не действат. Между февруари и април 1933 г. от Съветска Украйна са депортирани близо 15 000 селяни. Само от източните и южните райони на Съветска Украйна и от районите на Руската република на Съветския съюз, населени с украинци, са депортирани близо 60 000

души, защото не са предали исканите зърнени доставки. През 1933 г. още около 142 000 съветски граждани са изпратени в ГУЛАГ, повечето от тях – гладни или болни от тиф, много от тях – от Съветска Украйна.[73]

В лагерите те се опитват да се сдобият с достатъчно храна. Но в ГУЛАГ политиката е да се хранят силните и да се лишават от храна слабите – депортираните са вече изнемощели от глад и сдобиването с храна отново се оказва отчайващо непосилна задача. Когато гладните затворници се отравят, защото ядат диви растения и отпадъци, лагерните власти ги наказват, защото клинчели. През 1933 г. най-малко 67 297 души умират от глад и последвали глада болести, а 241 355 загиват в специалните селища. Много от тях са жители на Съветска Украйна. Други неоповестени хиляди умират при дългото пътуване от Украйна до Казахстан или Далечния север. Труповете им се свалят от влаковете и се заравят на място, имената и броят им остават неописани.[74]

Онези, които при депортирането си вече са били жертви на глада, нямат особен шанс да оцелеят във враждебната обстановка. Както отбелязва през май 1933 г. един държавен чиновник: „Докато пътувах, често забелязвах административни изгнаници – те витаеха из селата като призраци в търсене на хляб или отпадъци. Ядяха трупове на животни, убити кучета и котки. Селяните си заключваха къщите. Които имаха късмет да влязат в нечий дом, падаха на колене пред стопанина и със сълзи на очи просеха късче хляб. Станах свидетел няколко пъти как умират хора на пътя между две села, в тоалетните, в хамбарите. С очите си съм виждал как гладни, измъчени хора се влачат по тротоара. Милицията ги прибираше и след няколко часа те умираха. В края на април минахме с един следовател покрай плевник, в който открихме труп. Като повикахме милиционер и един медик да го вдигнат, те намериха още един труп вътре в плевника. Смъртта и в двата случая беше от глад, не от насилие“. Украинската провинция вече е изнесла храната си за останалата част на Съветския съюз, а сега изнася резултатите от последвалия глад – за ГУЛАГ.[75]

Децата, родени в Съветска Украйна в края на 20-те и началото на 30-те години на XX век, идват в един свят на смърт, между безпомощни родители и враждебни власти. Бебе, родено през 1933 г., има горе-долу седем години живот. Но дори и при тези обстоятелства някои от децата успяват да хранят някаква надеждица. Ханна Соболевска, чиито баща и петима братя и сестри умират от глад, си припомня болезнената надежда на братчето си Юзеф – дори подувайки се от глад, той съумявал да намери признаци на живот. Един ден му се сторило, че вижда как от пода прорастват стръкчета жито; друг път смятал, че е намерил гъби. „Сега ще живеем!“ – възкликвал той и повтарял тези думи всяка вечер, преди да заспи. След това, една сутрин, се събудил и изрекъл: „Всичко умира“. Отначало децата пишат в училище на съответните власти с надеждата, че гладът е следствие на недоразумение. Един клас в начално училище например изпраща писмо до партийните власти, в което моли „за вашата помощ, ние направо падаме от глад. Трябва да учим, ама сме толкова гладни, че не можем да ходим“.[76]

Скоро престават и да пишат. В класа на осемгодишния Юрий Лисенко в Харковски район един ден едно момиченце просто пада в час, сякаш е заспало. Възрастните се втурват към него, но Юрий знае, че от това няма полза, че „тя е умряла и сега ще я погребат в гробището, както погребваха хора вчера и оня ден, и всеки ден". Както ловят риба в езерото един ден, момчета от друго училище изваждат отрязаната глава на свой съученик. Всички от семейството му са мъртви. Да не би първо него да са изяли? Или е оцелял след родителите си само за да бъде убит от канибал? Никой не знае, но през 1933 г. подобни въпроси са нещо обичайно сред децата на Украйна.[77]

Родителските задължения не може да се изпълняват. Браковете се разпадат, тъй като съпругите, понякога с изстраданото съгласие на съпрузите, проституират с местните партийни ръководители за шепа брашно. Родителите, дори когато са живи и още заедно и действат с най-добра воля, едва могат да се грижат за децата си. Един баща от района на Виница отива да погребе две от децата си и връщайки се, заварва и останалите умрели. Някои от родителите показват любовта към децата си, като ги заключват в къщите, за да ги опазят от бродещите банди канибали. Някои изпращат децата си далеч с надеждата, че други хора ще ги спасят. Оставят децата си на милостта на далечни роднини или непознати или ги изоставят по гарите. Отчаяните селяни, които вдигат пеленачетата до прозорците на влаковете, невинаги просят храна – често те се опитват да дадат децата си на някого, който е във влака, който по всяка вероятност е от града и поради това не гладува до смърт. Бащи и майки изпращат децата си в градовете да просят, но резултатът невинаги е желаният. Някои деца умират от глад по пътя или докато вървят към целта си. Други биват прибрани от градските милиционерски власти, умират в мрака на някой непознат град и биват погребани в масов гроб заедно с други трупчета. Дори ако се върнат, децата рядко носят добри новини. Петро Савхира тръгва на просия в Киев заедно с един от братята си и като се връща, заварва другите си двама братя мъртви.[78]

Лице в лице с глада семейства се разделят, родители се изправят срещу деца, братя и сестри – едни срещу други.

Както се чувства задължена да отбележи държавната полиция, ОГПУ, в Съветска Украйна „семействата убиват най-слабите членове, обикновено децата, и се хранят с месото им". Безброй родители убиват и изяждат децата си и въпреки това умират от глад по-късно. Една майка сготвила сина си за себе си и дъщеря си. Едно шестгодишно момиченце, спасено от роднини, за последен път видяло баща си, когато той точел ножа, за да я заколи. Естествено, и други комбинации са били възможни. Едно семейство убили снахата, с главата ѝ нахранили свинете, останалата част от тялото ѝ изпекли.[79]

В по-широк смисъл на думата обаче семействата са унищожени колкото от глада, толкова и от политиката. Политиката настройва младото поколение срещу старото. Членовете на Комсомола служат в бригадите, реквизиращи храната. От още по-младите деца, пионерчетата, се очаква да бъдат

„очите и ушите на партията в семейството". По-яките получават задачата да бдят по нивите, за да не позволяват кражби. През лятото на 1933 г. в Съветска Украйна половин милион деца и юноши – момчета и момичета, дежурят в наблюдателниците, следейки какво правят възрастните. От всички деца се очаква да докладват за поведението на родителите си.[80]

Оцеляването е не само физическа, но и морална битка. Една лекарка пише до приятелка през юни 1933 г., че още не е човекоядка, но „никак не съм сигурна дали, когато получиш следващото ми писмо, няма да съм станала такава". Първо умират добрите. Умират онези, които отказват да крадат или да проституират. Умират онези, които дават храна на другите. Умират онези, които отказват да ядат трупове. Умират онези, които отказват да убият събрат. Умират родителите, които се противят на канибализма – и умират преди децата си. През 1933 г. Украйна гъмжи от сирачета, които понякога някои хора прибират. Но без храна дори тези добри непознати не могат да направят нищо за такива деца. Момчета и момичета лежат на чаршафи и одеяла, ядат собствените си изпражнения и очакват смъртта.[81]

В едно село в Харковски район няколко жени полагат свръхусилия да се грижат за децата. Както си припомня една от тях, те организират „нещо като сиропиталище". Питомците им са в жалко състояние: „Децата са с издути коремчета, покрити в рани, крастави, телцата им се пукат. Взехме ги, сложихме ги на чаршафи, те стенат. Един ден внезапно млъкнаха, обърнахме се да видим какво става – те ядяха най-малкото дете, мъничкия Петрус. Късаха парчета от него и ги ядяха. А Петрус правеше същото, късаше парчета от собственото си тяло и ги ядеше, яде колкото можа. Другите деца допряха устни до раните му и пиха кръвта му. Отскубнахме детето от гладните устица и се разревахме".[82]

Канибализмът е табу в литературата, както и в живота, тъй като общностите се опитват да запазят достойнството си, налагайки мълчание върху спомените за този отчаян опит да се оцелее. Тогава, а и досега украинците извън Съветска Украйна смятат канибализма за източник на невероятен позор. Но канибализмът в Съветска Украйна от 1933 г. е много показателен за съветската система, а не за украинците като хора. Гладът води до канибализъм. В Украйна е настъпил момент, в който няма или почти няма зърно, а единственото месо е човешкото. Черният пазар процъфтява благодарение на човешкото месо; много е вероятно човешкото месо да е подхранило и официалната икономика. Полицията разследва всеки търговец на месо и държавната власт наблюдава отблизо кланиците и месарниците. Млад комунист от Харковска област докладва на началниците си, че е в състояние да предаде исканата квота месо единствено ако използва човешко месо. В селата се отнасят подозрително към всеки комин, който започва да пуши, тъй като това вероятно означава, че канибалите готвят когото са убили или че семейството пече някой от своите членове. Полицията отива там, където коминът пуши, и извършва арести. През годините 1932 и 1933 в Украйна са осъдени за канибализъм най-мал-

ко 2505 души, макар че същинският брой на случаите несъмнено е много по-голям.[83]

Украинците никога не са приемали канибализма. Дори в най-лошите години на глада те реагират с ярост на всеки случай на човекоядство сред тях, ярост толкова силна, че извършителите биват спонтанно пребивани, дори изгаряни. Повечето хора не се поддават на човекоядство. Сираче е онова дете, което не е било изядено от родителите си. Но дори онези, които ядат човешко месо, са движени от различни подбуди. Някои от човекоядците несъмнено са неспасяеми престъпници. Коля, брат на Василий Граневич например, бива изяден. Когато милицията арестува канибала, в дома му са открити главата на Коля и още десет глави. Въпреки всичко канибализмът понякога е престъпление без жертви. Някои майки и бащи убиват децата си и ги изяждат. В тези случаи е ясно, че децата са жертвите. Но други родители заклеват децата си да използват телата им, ако умрат. Не едно и две са украинчетата, които казват на братчето или сестричето си: „Мама заръча, ако умре, да я изядем". Тук вече става дума за грижа и обич.[84]

Отървяването от труповете е една от последните функции на държавата. Както пише през януари 1933 г. един украински студент, задачата е трудна: „Невинаги е възможно да се погребват мъртвите, защото гладуващите умират по нивите, както скитат от село на село". В градовете каруците обикалят рано сутрин, за да събират телата на селяните, умрели през нощта. В провинцията по-здравите селяни образуват бригади, които събират труповете и ги погребват. Те рядко искат или могат да копаят дълбоко и много често изпод земята се подават ръце и крака. На погребалните отряди се плаща на намерено тяло, което води и до други престъпления. Наред с мъртвите отрядите често вдигат изнемощелите и ги заравят живи. Междувременно им обясняват, че и така и така скоро ще умрат, каква е разликата? В някои случаи жертвите успяват да се измъкнат от плитките масови гробове. На свой ред гробокопачите губят сили и умират и труповете им лежат където са паднали. Както си припомня един агроном, тези трупове биват „разкъсвани от кучетата, които не са били изядени и са подивели".[85]

През есента на 1933 г. реколтата в Съветска Украйна се събира от червеноармейци, активисти на Комунистическата партия, работници и студенти. Насилени да работят, независимо че са умиращи, през пролетта на 1933 г. гладуващите селяни са засадили жито, което няма да доживеят да ожънат. Преселници от Съветска Русия се настаняват в техните домове и села и им става ясно, че първата им задача е да прочистят къщите от труповете на предишните им обитатели. Често труповете се разкапват в ръцете им. Понякога на връщане новодомците откриват, че колкото и да чистят и търкат, вонята не изчезва. Но остават. Както обяснява официален съветски представител на един италиански дипломат: „украинският демографски материал" е променен. Както и на по-ранния етап в Казахстан, където промените са още по-драматични, демографският баланс в Съветска Украйна се променя в полза на руснаците.[86]

* * *

Колко души убива гладът в Съветския съюз и в неговата Украинска република в началото на 30-те години на XX век? Никога няма да знаем точно. Няма достоверни архиви. Архивите, които съществуват, потвърждават масовия мащаб на акцията – например здравните власти в Киевска област са отбелязали, че през април 1933 г. само в областта е имало 493 644 гладуващи. Местните власти се боят да отбелязват смъртните случаи, причинени от глад, а и след определен период от време вече просто не са в състояние да регистрират каквото и да било. Много често единствените представители на държавната власт, получаващи представа за броя на мъртвите, са бригадите гробокопачи, а те изобщо не водят системна статистика[87].

Преброяването на населението в Съветския съюз през 1937 г. установява, че то е с 8 милиона по-малко, отколкото се е очаквало – повечето от липсващите са жертви на глада в Съветска Украйна, Съветски Казахстан и Съветска Русия, заедно с неродените от тях деца. Сталин забранява обнародването на резултатите и нарежда да бъдат екзекутирани извършилите преброяването демографи. През 1933 г. в частни разговори съветските официални представители много често изразяват мнението, че от глад са загинали 5,5 милиона души. Цифрата е доста ниска, но все пак дава правилна представа за това какво се е случило в началото на 30-те години в Съветския съюз, включително в Съветска Украйна, Съветски Казахстан и Съветска Русия.[88]

Една демографска препратка към онези години подсказва число от близо 2,5 милиона, загинали от глад в Съветска Украйна. То е доста близко до регистрирания брой допълнителни смъртни случаи, който е близо 2,4 милиона. Последното число сигурно е силно занижено, тъй като много от смъртните случаи не са регистрирани. Друго демографско изчисление, направено сравнително неотдавна за властите на вече независима Украйна, говори за 3,9 милиона умрели. При представянето на повечето от изчисленията на авторитетни учени истината по всяка вероятност ще е някъде по средата. Звучи логично да се предположи, че приблизително 3,3 милиона са умрели от глад и причинени от глада болести в Съветска Украйна през периода 1932 – 1933 г. От тези жертви близо 3 милиона би трябвало да са украинци, останалите – руснаци, поляци, германци, евреи и др. Сред повече от 1 милион мъртви в Съветска Русия по всяка вероятност е имало поне 200 000 украинци, тъй като гладът засяга тежко районите, в които те живеят. Може би още 100 000 украинци са сред онези 1,3 милиона души, загинали в ранните периоди на глада в Казахстан. Общо взето не по-малко от 3,3 милиона съветски граждани умират в Съветска Украйна от глад и причинени от глада заболявания; почти същият брой украинци умират на други територии на Съветския съюз.[89]

Рафаел Лемкин, специалистът по международно право, който по-късно изобретява термина „геноцид“, би нарекъл украинския случай „класиче-

ски пример за съветски геноцид“. Тъканта на селското общество в Украйна е подложена на опън и разкъсана. Украинските селяни са мъртви или унизени и разпилени между лагерите надлъж и нашир из Съветския съюз. Оцелелите са изпълнени с чувство за вина и безпомощност, и понякога – със спомени за колаборационизъм и канибализъм. Стотици хиляди сираци ще растат като съветски граждани, но не и като украинци или поне не такива украинци, каквито биха ги възпитали сплотеното украинско семейство и украинската земя. Украинските интелектуалци, оцелели от бедствието, са загубили увереността си. Водещият писател и водещият политически активист на Съветска Украйна се самоубиват – единият през май, другият – през юли 1933 г. Съветската държава е смазала онези, които са пожелали известна автономия за Украинската република, и онези, които са пожелали малко самостоятелност за себе си и семействата си.[90]

Чуждестранните комунисти в Съветския съюз, очевидци на глада, някак успяват да си обяснят гладната смърт не като национална трагедия, а като стъпка напред за човечеството. Писателят Артур Кьостлер по онова време е убеден, че гладуващите са „врагове на народа, които предпочитат да просят, вместо да работят“. Неговият съсед в Харков, физикът Александер Вайсберг, знае, че са умрели милиони селяни. Независимо от това продължава да вярва. Кьостлер наивно се оплаква на Вайсберг, че съветският печат не описва как украинците „нямат какво да ядат и затова мрат като мухи“. Двамата с Вайсберг знаят, че това е истината, както го знае и всеки, свързан със страната по някакъв начин. Но ако пишат за глада, животът им ще стане непоносим. И двамата са убедени, че унищожаването на провинцията има място в общата история на човешкия напредък. Смъртта на украинските селяни е цената, която трябва да се заплати за висшата цивилизация. Кьостлер напуска Съветския съюз през 1933 г. Когато Вайсберг го изпраща на гарата, прощалните му думи са: „Каквото и да стане, дръжте високо знамето на Съветския съюз“.[91]

Но крайният резултат от глада е социализъм единствено в смисъла, който му придава самият Сталин. В едно село в Съветска Украйна триумфалната арка, построена, за да се отбележи приключването на Петгодишния план, е оградена с трупове на селяни. Съветските официални лица, които преследват кулаците, разполагат с повече пари от жертвите си и партийните членове в градовете се радват на далеч по-добри възможности в живота. Селяните нямат право на купони, докато партийният елит си подбира храни от специални магазини. Ако пълнеят прекалено обаче, трябва да внимават да не ги срещне някой от „производителите на кренвирши“, особено нощно време. Богатите жени в украинските градове, обикновено съпруги на високопоставени функционери, разменят купоните си срещу селски везби и утвар, открадната от селските черкви. И в това отношение колективизацията ограбва самоличността на украинското село, унищожавайки първо морала на украинското селячество, а сетне – и самото него. Гладът докарва украинците, а и другите, дотам, че преди да умрат, те се лишават и от себе си, и от храмовете си.[92]

Макар Сталин, Каганович и Балицки да обясняват, че репресиите в

Съветска Украйна са отговор на украинския национализъм, Съветска Украйна е многонационална република. Гладът засяга и руснаци, и поляци, и германци, и много други. Евреите в Съветска Украйна обикновено живеят в градовете – големи или малки, но евреите в провинцията са не по-малко уязвими от останалите. През 1933 г. един редактор в партийния орган „Правда", който отрича глада, получава писмо от баща си, евреин. „Само да ти кажа – пише бащата, – че майка ти е мъртва. Умря от глад след месеци страдания." Последното ѝ желание било синът ѝ да прочете заупокойната молитва – кадиш – за скърбящите за нея. Писмото показва разликата между поколенията, между родителите, отгледани преди революцията, и децата, пораснали след нея. Не само сред евреите, но и сред украинците и другите народности поколението, образовано през 20-те години на миналия век, е много по-склонно да приеме съветската система, отколкото поколенията, възпитани в Руската империя.[93]

Германските и полските дипломати уведомяват висшестоящите за страданията и смъртните случаи в средите на германското и полското малцинство в Съветска Украйна. Германският консул в Харков пише: „почти всеки път, когато дръзна да изляза на улицата, виждам хора да припадат от глад". Полските дипломати се изправят пред дълги опашки гладуващи, които отчаяно искат виза. Един от тях съобщава: „Често кандидатите, възрастни мъже, плачат, докато ни разказват как жените и децата им умират от глад, как се пръскат стомасите им". Както дипломатите знаят, много селяни в Съветска Украйна, не само поляци и германци, са се надявали, че външна намеса ще сложи край на страданията им. Докъм средата на 1932 г. Полша е най-голямата им надежда. В продължение на пет години Сталиновата пропаганда им внушава, че Полша планира да нахлуе в Украйна и да я анексира. Когато започва гладът, много украински селяни се надяват това да е истина. Както съобщава един полски шпионин, те се уповават на мисълта, че „Полша или все едно коя друга държава ще дойде и ще ги освободи от бедността и потисничеството".[94]

Когато Полша и Съветският съюз подписват договор за ненападение през юли 1932 г., надеждата угасва. Оттук нататък селяните могат да се надяват единствено на нападение от германска страна. Осем години по-късно онези, които оцеляват, вече са в състояние да сравнят съветското управление с германското.

Фактите за масовия глад и смъртни случаи, макар и съобщавани от време на време в европейския и американския печат, така и не придобиват неоспорима яснота. Почти никой не обвинява Сталин, че възнамерява да умори украинците с глад; дори Адолф Хитлер предпочита да обвинява марксистката система. Самото позоваване на глада води до спорове. Гарет Джоунс, който го споменава в няколко свои вестникарски статии, е може би единственият сред английските журналисти, чиито статии са подписани със собственото му име. Когато през лятото и есента на 1933 г. кардиналът на Виена Теодор Иницер се опитва да помогне, призовавайки да се изпраща храна за населението, съветските власти го обсипват с хули,

като заявяват, че в Съветския съюз няма нито кардинали, нито канибали – твърдение, което е само наполовина вярно.[95]

Макар по този въпрос журналистите да знаят по-малко от дипломатите, повечето от тях разбират, че от глад умират милиони. Влиятелният московски кореспондент на „Ню Йорк Таймс" Уолтър Дюранти прави всичко възможно, за да омаловажи точните съобщения на Джоунс. Дюранти, който през 1932 г. печели наградата „Пулицър", нарича съобщенията на Джоунс „страшна приказка" и твърди, че „същински глад" не съществува, съществува само „голяма смъртност от заболявания, причинени от недохранване", и по този начин повтаря съветската фразеология и преобразява евфемизмите в обикновена лъжа. Това е наистина оруелиански похват: самият Джордж Оруел разглежда глада в Украйна през 1933 г. като важен пример за черна истина, която художниците на словото са прикрили с ярки краски. Дюранти знае, че милиони хора са умрели от глад, и въпреки това в репортажите си представя глада като явление, служещо на по-висока кауза. Той е на мнение, че „който се бои от врабци, просо не сее". Като се изключи Джоунс, единственият журналист, изпращал сериозни материали на английски език, е Малкълм Мъгъридж, който пише, без да се подписва, за „Манчестър Гардиън". Мъгъридж нарича глада „едно от най-чудовищните престъпления в историята, толкова ужасно, че в бъдеще хората едва ли ще повярват, че такова нещо се е случвало".[96]

В интерес на истината трябва да се отбележи, че дори на хората, най-силно заинтересовани от събитията в Съветска Украйна – украинците извън Съветския съюз, са необходими месеци, за да схванат размерите на глада. Близо 5 милиона украинци живеят в съседна Полша и техните политически ръководители правят и невъзможното, за да привлекат вниманието на международната общност към масовия глад в Съветския съюз. Но дори и те осъзнават размера на трагедията едва през май 1933 г., до което време повечето от жертвите са вече мъртви. През целия период на лятото и есента на същата година украинските вестници в Полша отразяват глада и украинските политици в Полша организират протести и походи. Ръководителката на украинската феминистка организация се опитва да наложи международен бойкот на съветските стоки, като се обръща към жените от цял свят. Правят се няколко опита да се достигне до Франклин Д. Рузвелт, президента на Съединените щати.[97]

Полза няма. Законите на международната търговия гарантират, че зърното, изнесено от Съветска Украйна, ще отиде за изхранването на други народи. Рузвелт, когото занимава единствено проблемът с положението на американските работници в периода на Голямата депресия, иска да установи дипломатически отношения със Съветския съюз. Телеграмите на украинските активисти стигат до него през есента на 1933 г., точно когато личната му инициатива за установяване на американско-съветски отношения започва да дава плод. През ноември 1933 г. Съединените щати дават дипломатическо признаване на Съветския съюз.

Главният резултат от лятната кампания на украинците в Полша е сръч-

на съветска контрапропаганда. На 27.08.1933 г. френският политик Едуар Ерио пристига в Киев по официална покана. Лидер на Радикалната партия, Ерио е три пъти министър-председател на Франция, като последният му мандат е през 1932 г. Той е едър мъж с добре известни физически апетити, който сам сравнява тялото си с тяло на жена, бременна с близнаци. На приемите в Съветския съюз Ерио се държи по-далече от германските и полските дипломати, които сигурно биха му развалили удоволствието с нетърсени разкази за гладомора.[98]

В деня преди посещението на Ерио Киев е затворен, а населението му получава заповед да чисти и украсява. Витрините на магазините, празни цяла година, сега внезапно се отрупват с храна. Храна за изложба, не за продажба, предназначена за очите на един-единствен чужденец. На полицаите, облечени в нови-новенички униформи, се налага да разпръскват изумените тълпи. Всички, живеещи или работещи по запланувания маршрут на Ерио, са заставени да репетират поведението си по време на посещението, показвайки, че знаят къде да застанат и какво да облекат. Ерио преминава в кола през Киев, по несравнимо широкия булевард „Крещатик“, който пулсира от автомобилен трафик. Автомобилите, карани от партийни активисти, са събрани от няколко града, за да се създаде впечатлението за благоденствие и живот. Някаква жена на улицата казва през зъби: „Може би тоя буржоа ще разкаже на света какво става тук“. Чака я разочарование. Ерио изразява смайването си от това, че Съветският съюз е успял така великолепно да отдаде дължимото както на „духа на социализма“, така и на „украинското национално самочувствие“.[99]

На 30.08.1933 г. Ерио посещава детската комуна „Феликс Дзержински“, училище, наречено на името на основателя на съветската тайна полиция. През това време децата в Харковска област все още умират от глад. Децата, които вижда Ерио, са подбрани измежду най-здравите и яките. По всяка вероятност са ги облекли в дрехи, взети на заем същата сутрин. Картината, разбира се, не е била напълно фалшифицирана: съветските власти наистина строят училища за украинските деца и сериозно работят за ликвидиране на неграмотността. Децата, които в края на 1933 г. са останали живи, по всяка вероятност е трябвало да се превърнат в грамотни възрастни. Целта е Ерио да види точно това. Какво, пита французинът без всякаква ирония, ядохте днес на обяд, ученици? От този небрежен въпрос зависи образът на Съветския съюз. Василий Гросман описва сцената в два от големите си романи. Както си припомня Гросман, децата са били подготвени за този въпрос и са дали подходящ отговор. Ерио вярвал на очите и ушите си. Продължил пътуването си към Москва, където в единия от дворците му поднесли черен хайвер.[100]

Колхозите в Съветска Украйна, съобщава при завръщането си Ерио на французите, са добре подредени градини. Официозът на съветската партия „Правда“ с голямо удоволствие цитира думите му. Край на историята.

Или може би историята се крие другаде?

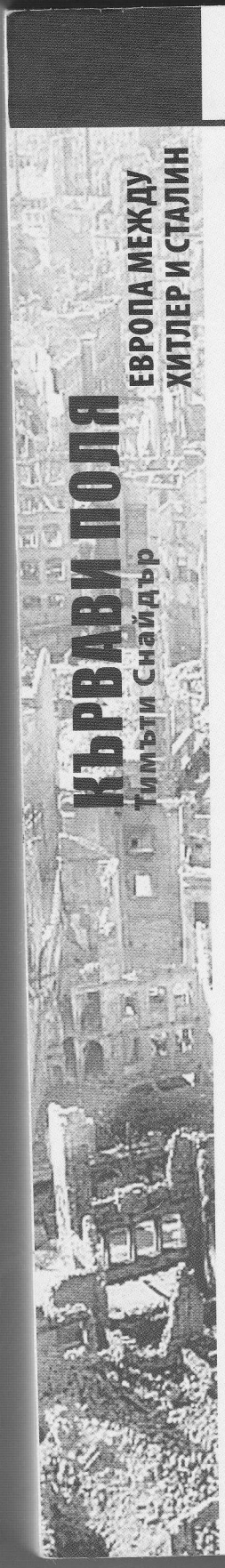

КЪРВАВИ ПОЛЯ е обявена за най-добра книга на годината от:

/The Atlantic / Economist / Financial Times / Independent (London) /
/New Republic / BBC History Magazine / New Statesman (London) /
/Seattle Times /Telegraph (London) / Jewish Forward / Reason Magazine/

ТИМЪТИ СНАЙДЪР
е професор по история в Йейлския университет в Ню Хейвън, Кънектикът. Гостува като лектор в целия свят, включително и в България.
За „Кървави поля" авторът получава Лайпцигската награда за европейско разбирателство и наградата за хуманитаристика на името на Ралф Уолдо Емерсън. Книгата е преведена на над 28 езика.

■ *Мъчителна история, разказана великолепно.* „Файненшъл Таймс"

■ *Разтърсващо представяне на идеологията, политическата стратегия и всекидневния ужас при съветското и нацисткото управление... Тимъти Снайдър е проучил английски, германски, еврейски, чешки, словашки, полски, белоруски, украински, руски и френски архиви и познанията му са изключителни. Живото му въображение му помага да съзре сходства и общи тенденции там, където останалите са видели единствено хаос и объркване... Досега не бях чел подобна книга.* Ищван Деак, „Ню Рипъблик"

■ *Смело и оригинално разказана история на масовите убийства през XX век.* Ан Епълбаум, „Ню Йорк Ривю ъв Букс"

■ *Изключително съвестно и подробно проучване – невероятно ценно.... мощен и важен урок...* Адам Хохшилд, „Харпърс"

■ *Снайдър е може би най-талантливият от новото поколение историци в съвременна Европа... по всички стандарти „Кървави поля" е забележително, дори възвишено постижение.* „Нейшън"

9 789543 205097

Цена 16 лв.

На корицата:
„Алегория на добротата от скулптора Аугуст Шрайтмюлер", фотография от Рихард Петер, 1945 г., Дрезденска фототека